

УДК 378.015.31:172.15

DOI:10.30837/nc.2020.2.78

Вивчення М. І. Костомаровим початкових етапів історії українського народу та його вплив на формування національної свідомості

Ольга Юрченко,

викладач,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник — доктор педагогічних наук, професор С. Т. Золотухіна

В умовах глобалізації перед народами постає проблема збереження власної духовної основи і національної ідентичності. Дослідники проблеми становлення української нації О. П. Моця, М. Є. Горелов, О. О. Рафальський свідчать, що «нині вивчення процесу самоусвідомлення автохтонним населенням своєї приналежності до тієї чи іншої нації є пріоритетним напрямком досліджень багатьох спеціалістів гуманітарного напрямку, а то і цілих наукових шкіл у різних країнах світу, в тому числі і в Україні» [1, с. 4]. Отже, для успішного розв'язання завдання формування національної свідомості української молоді потрібно вивчення розвитку самосвідомості предків сучасних українців [2, с. 5].

Однак зазначимо, що в науково-педагогічних дослідженнях недостатньо розглянуто внесок видатних вітчизняних учених і педагогів у розкриття витоків історії предків нашого народу, та процес становлення ідентичності та етнонаціональної свідомості в передісторичні часи та часи Київської Русі.

Проблему національного виховання молоді розглянуто у працях О. В. Сухомлинської, С. Т. Золотухіної, Б. М. Ступарика, Ю. Ю. Руденка, Л. П. Нагорної, Т. Д. Дем'янюк, І. Д. Фаріон та інших. Феномен національної свідомості розглянуто у роботах Г. В. Касьянова, А. А. Фартушного, В. І. Кононенко, І. О. Кресіної, В. В. Борисова. Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить, що ще не-

достатньо висвітлено періоди «передісторичного життя» наших пращурів та древньоруської історії, їх трактування вітчизняними гуманітаріями та значення для формування національної свідомості.

Мета статті: визначити внесок видатного вітчизняного ученого і педагога вищої школи М. І. Костомарова у дослідження витоків історії Древньої Русі та її тлумачення, розглянути значення первісних етапів життя народу для становлення світогляду та ідентичності наших предків як в прадавні, так і в пізніші часи, та їх вплив на формування етнонаціональної свідомості.

До плеяди учених, які приділяли увагу дослідженню життя предків сучасних українців та росіян в «передісторичні часи» та в часи Київської Русі, належить низка науковців і педагогів, серед яких були М. О. Максимович, О. М. Бодянський, М. І. Костомаров, М. В. Ломоносов, М. М. Карамзін, М. П. Погодін, М. О. Коялович, О. І. Артем'єв, М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, С. П. Шелухін, С. Т. Томашівський та інші [3, с. III].

Одним з перших вітчизняних учених і педагогів, які присвятили певну увагу проблемі походження Русі як східнослов'янської держави, історична спадщина якої належить як російському, так і українському народам, одразу «двом руським народностям», був науковець, педагог вищої школи, письменник і суспільний діяч Микола Іванович Костомаров (1817 — 1885).

Високу суспільну і наукову вагу питань початків історії руського народу ілюструє той факт, що історик М. І. Костомарову при обранні на посаду професора кафедри російської історії в Київському університеті (1846 р.) запропонували прочитати лекцію саме на цю тему. Високо оцінивши лекцію історика і його погляди у питанні початку «історії російської», Рада університету одноголосно обрала М. І. Костомарова професором. В подальшому, впродовж десятиліть творчої праці, вчений не полишав досліджень давньої історії на вітчизняних теренах [3,

с. 244]. Актуальність цієї тематики зумовлювала активні пошуки багатьох дослідників. Різноманітні способи інтерпретації джерел і тлумачення філологічних даних викликали появу цілої низки наукових теорій походження Русі. З першої половини XVIII ст. в ході вивчення цієї проблеми була висунута норманська (варяжська) концепція походження державності Древньої Русі, згідно з якою руську державу створили скандинави [4, с. 15]. Вона стала одним з найбільш значних напрямків в розв'язанні питання походження Русі і справила величезний вплив на історіографію проблеми. Цю концепцію запропонували німецькі учені, члени Петербурзької Академії наук Г. З. Байер, А. Л. Шльоцер та Г. Ф. Міллер. На підтримку цієї теорії стали багато і російських вчених-істориків, зокрема М. М. Карамзін, який своєю «Історією держави Російської» закріпив у свідомості російського і закордонного читача норманський акцент. М. П. Погодін також заявляв, що не важливо, чи «принесена назва «Русь», чи тільки засвоєна, засновниками держави в тому і в іншому випадку залишаються норманни! Ось в чому головне!» [5]

Як педагог вищої школи, М. П. Погодін вважав за потрібне залучати студентську молодь до обговорення різноманітних версій розв'язання проблеми походження Русі. Професор запропонував скористатися для цього однією з ефективних форм обговорення — диспутом і зазначив, що «вчена суперечка організована нами з метою пробудити в молодому поколінні — в студентах, бажання взяти участь у найважливішому питанні російської історії. Воно стосується до часів самих віддалених, до предмета темного і невизначеного» [6, с. 28]. Згодом цю публічну наукову суперечку між М. П. Погодіним та М. І. Костомаровим було оцінено як «знаменитий диспут, який привернув увагу усієї освіченої Росії» [7].

Про велику цікавість громадськості до проблеми історичних витоків Русі свідчила і постійна увага читачів до публікацій на цю тему в пресі. Даючи загальну ха-

рактеристику цього періоду, В.Б. Антонович згадував: «То був самий кипучий час в нашому суспільному і розумовому житті» [7].

Крім аналізу першоджерел та застосування лінгвістичного підходу, для доведення своєї версії М. П. Погодін звертався до думки визнаних наукових авторитетів, стверджуючи, що «усі серйозні дослідники російської історії протягом 150 років приймали норманське походження Русі» [6, с. 32].

Проти беззаперечного наслідування авторитетів виступив М. І. Костомаров: «Великі учені писали не для того, щоб перед ними схиляли коліна, а для того, щоб сприяти вічному руху людської думки» [6, с. 32]. Його позицію присутні студенти жваво сприйняли і підтримали оплесками. М. І. Костомаров доводив своїм вихованцям, що наукова раціональність включає в себе критичне відношення до отриманих результатів, їх обґрунтування і перевірку, він навчав студентів аргументовано захищати свої переконання.

Зазначимо, що для отримання наукових знань М. І. Костомаров, як і більшість істориків, надавав вагомого значення джерельній базі історичних досліджень. Найвизначнішими пам'ятками історичної літератури давньої Русі, запис про суспільні та політичні події в яких відбувався в хронологічній послідовності, він справедливо вважав літописи. Учений майстерно провадив джерелознавчі дослідження, структура яких включала в себе аналіз і синтез. Охоплюючи матеріал з перших джерел, зокрема, «архіви і різні інші древні сховища, розроблював матеріал творчо, піддавав суворій, строгій, в рівень з наукою, критиці. Тільки опрацювавши відомості критично, Микола Іванович відтворював з нього історію» [8, с. XXVI]. Вивчаючи стародавній період руської історії, критично оцінював «достовірність, відшукував, знаходив і вказував джерело, звідки літописець узяв оповідь» [8, с. XXVIII].

В аспекті нашого дослідження відзначимо, що в літописних свідченнях учений

вбачав вихідну точку національної історії, їх ідейно-змістовний аспект та соціальну інформативну функцію. Зокрема, в роботі «Перекази первісного руського літопису» історик писав про те, що переданий літописцями переказ «відкриває нам таїнство початку існування нашого, в смислі окремої національності» [9, с. 16].

Привертає увагу, що педагог знайомив студентів з методами наукової роботи під час проведення лекційних занять. Так, він виховував у студентів критичне ставлення до історичних фактів. З вдячністю і повагою один з вихованців педагога, згодом відомий український учений В. Б. Антонович так оцінив застосування методу історичної критики джерел, зокрема, до літописів: «вчинив переворот курс лекцій, читаних їм в 1860 р. в Петербурзькому університеті, де він вперше систематично розібрав склад, походження і джерела руських літописів» [8, с. XXVIII].

Для протиставлення пануючій норманській теорії свого бачення походження давньоруської держави М. І. Костомаров використовував дані вивчення зв'язку Русі з південно-східним узбережжям Балтики, на що звертали увагу багато хроністів і істориків. Відомості про це М. І. Костомаров знайшов у А. Бременського, Т. Мерзебургського, в Житті Св. А. Сійського, Св. Ромуальда. Учений також надав певне значення тому, що варязькі імена в договорах Русі з греками близькі до прибалтійських [10, с. 19]. Відомий автор та видавець підручників історії Д. І. Іловайський погоджувався із Миколою Івановичем в питанні походження деяких руських назв, які «зустрічаємо у Литовців або вони можуть бути пояснені з литовської мови, завдяки близькості литовської мови до слов'янської, особливо у віддалені часи» [11, с. 310].

Виступаючи проти визнання норманської складової древньої руської історії в якості системотворчої, М. І. Костомаров палко стверджував: «Відомо, що у нас німці, від мала до велика, і вчені, і невчені, більше або менше учиняють віру про переваги своєї породи

над слов'янською, і думають, що, живучі посеред нас, їх задача — розливати світло цивілізації між нами, варварами, ... цим бажають вказати, що слов'яни не здатні без впливу німецького елемента до улаштування державного і громадянського життя» [6, с. 12]. Подібну точку зору з цього питання мав Д. І. Гловайський, зазначаючи, що визнання норманської зверхності заважає пізнанню народом власної сутності: «Ми оголосили їй війну тим рішучіше, що, на нашу думку, вона до сих пір продовжує завдавати шкоду науці Російської історії, а отже, і нашому самопізнанню» [11, с. 270].

М. І. Костомаров розглянув питання походження і розвитку народів старокіївської держави в численних роботах, серед яких «Думки про федеративний початок в Древній Русі», «Риси народної південно-руської історії», «Дві руські народності», «Початки єдинодержавності в Древній Русі», «Думки про історію Малоросії» тощо. Зокрема, в роботі «Думки про федеративний початок давньої Русі» історик описав становлення народностей, які згодом увійшли в Давню Русь, від стану племен первісного суспільства, «різниці між якими помічали сучасники», які, за літописними свідченнями, «імяху обичаї свої и закон отець своїх и преданія, каждо свій норув» [12, с. 123], до утворення «великої і різноманітної Південно-руської народності, в удільний період, що відокремилася системою частин» [12, с. 134].

На думку педагога, внаслідок особливостей географічного положення і історичних обставин в історії руського народу утворилося «сполучення єдності і цілісності землі з відокремленістю частин її і з самотутністю життя в кожній з цих частин». Тому склалися два шляхи формування державного ладу: «З одного боку, до створення усїєї Руської землі в єдинодержавне тіло, а з іншого — до утворення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи свою самотутність, не втрачали між собою зв'язок і єдність, які виражалися їх сукупністю» [12, с. 121].

В роботі «Дві руських народності» учений зазначав, «в давно-минулі часи» «Руський світ складав ланцюг самотутніх, але внутрішньо зв'язаних частин; тождество виявилось уявним» [13, с. 33]. М. Костомаров підкреслив, що крім загально-визнаної у світі російської народності, «являється тепер інша, з домаганнями на рівні громадянські права в області слова і думки» [13, с. 33].

Учений визначив ті «основи, які слугували причиною, які встановлювали зв'язок між ними і слугували поводом того, чому всі вони разом носили і повинні були носити загальну назву Руської Землі» [12, с. 136]. Це узгоджується із уявленнями сучасних вчених про умови «розвитку ідентичності» [14, с. 40]. Так, вчений дійшов висновку про формування певної народної цілісності в часи Київської Русі: «усі корінні звичаї по подібності начал своїх, повинні були підтримувати свідомість єдності племені Русько-Слов'янського» [12, с. 139].

Разом із тим, історик справедливо вважав, що одночасно із процесом інтеграції народностей в єдину державу відбувалася і їх диференціація в етнічному контексті: «в глибокій давнині» разом із тим, що зберігався «поділ слов'янського племені на окремі народи взагалі», утворювалася «різниця наших руських народностей — великоруської і малоруської, або полуднево-руської» [15, с. 12]. Дуже важливим є те, що педагог особливо виокремив багатовікову віддаленість початків історії південноруського народу: «Начало цієї відмінності губиться в глибокій древності, як і взагалі розпад Слов'янського племені на окремі народи» [13, с. 36].

Прагнучи до раціонального пояснення соціальної природи окремих владних інститутів, М. Костомаров дійшов висновку, що його можна витлумачити в рамках «зародків федеративної теорії», в основі якої — союз декількох відносно самостійних утворень, ступінь самостійності кожної з яких учений оцінив таким чином: «Кожна з народностей складала вже до

деякого ступеню політичну одиницю під назвою «Земля» [16, с. 7].

Отже, педагог зробив висновок про основи, на яких будувалося об'єднання самобутніх частин тісним зв'язком: «При такій схильності до єдності, разом із існуванням власної моралі і звичаїв в кожній народності окремо, зародок федерації знаходився в первісному ладі суспільного побуту» [16, с. 7]. Так, М. Костомаров став засновником концепції федералізму державної будови Древньої Русі [17].

Оскільки питання історичного походження «малоросійського народу» стояли особливо гостро, учений виступив проти необгрунтованих тверджень більшості представників наукового загалу стосовно постановня українців. Так, Микола Іванович писав: «учені наші думали провістити великі істини», розв'язуючи це питання, бо «були намагання бачити в рисах обличчя і моралі нинішніх південнорусів азіатське, а не слов'янське, виводили їх і від берендеїв, половців, і від норманів» [12, с. 185]. Учений показав, що сучасні українці належать до слов'янської етномовної спільності, її східної гілки, і брали безпосередню участь у заснуванні Київської Русі.

Отже, педагог справедливо наголошував на тому, щоб «зрозуміти задачу нашої історії», досягнути народний світогляд, «необхідно російському історичному триматися цієї народної двоїстості і звертати рівну увагу на події в обох половинах Росії», бо без усвідомлення цього «погляд буде однобоким і, отже, невірним» [12, с. 183]. Таким чином, М. І. Костомаров підкреслював, що при розв'язанні проблеми походження Русі потрібно розглядати долю як «північно-російського», так і «південноросійського» народу і наголосив на причетності українського народу до древноруської спадщини.

Зі свого боку, Д. І. Іловайський у роботі «Дослідження про початки Русі» прийшов до ще більш категоричного висновку про «південноруський» народ як один з головних народів-засновників Русі. Так,

він писав: «руською землею в літопису називають переважно південь, а не північ Росії, в XII столітті князі під назвою Русі розуміють Київську землю» [11, с. 231], «хронологічні данні відносять початок нашої історії до Києва» [11, с. 233] по 1876 г. Отже, внаслідок цього, ми «впевнилися в тому, що Русь була народом південноруським, а не північно-європейським» [11, с. 265], і «за усіма ознаками являється народом Слов'янським, тобто таким, що має слов'янську релігію і слов'янську мову» [11, с. 266]. Д. І. Іловайський, як і М. І. Костомаров, наполягав на тому, що з часів древньої історії ці руські народи відрізнялися багатьма рисами, в тому числі, і мовою: «мешканці Півдня відрізнялися від мешканців Півночі не тільки однією назвою; вони, певно, відрізнялися і наріччям, і особливо вимовою» [11, с. 210].

Отже, вивчаючи тогочасний історичний процес, М. І. Костомаров зробив висновки про самостійне упорядкування нашими предками власного життя: «Слов'яноноруські народи, які з давніх-давен жили окремо, поступово підкорилися владі київських князів і, таким чином, задачею їх сукупної історії стало поступове і повільне утворення державної цілісності» [18, с. 30].

Отже, вивчаючи тогочасний історичний процес, М. І. Костомаров зробив висновки про самостійне упорядкування нашими предками власного життя: «Слов'яноноруські народи, які з давніх-давен жили окремо, поступово підкорилися владі київських князів і, таким чином, задачею їх сукупної історії стало поступове і повільне утворення державної цілісності» [18, с. 30].

Для розгляду взаємозв'язку владної організації і згуртування населення, розвитком політичного життя історик у численних роботах дослідив інститути влади в давноруському суспільстві. Зокрема, в роботі «Начало единой державности в Древней Руси» в якості головного колективного органу самоуправління справедливо виділив віче: «слово, що означало дорадче зібрання землі» [16, с. 7], яке «існувало з

давніх часів» [16, с. 23]. Науковці розглядали віче як форму народовладдя, орган місцевого самоуправління, який здійснював зв'язок між населенням і даною територією. Історик, педагог О.І. Боргман у посібнику «Російська історія» описував віче як вищий орган народної влади: «Під вічем розумілося усяке народне зібрання, достатньо чисельне для того, щоб думка його мала вагу, і достатньо сильне для того, щоб наполягати на виконанні його рішення» [19, с. 84]. Професор права О. Д. Градовський справедливо вказав на важливість місцевого самоврядування для згуртування населення і усвідомлення ним нерозривного зв'язку усередині населення певної «Землі»: «місцеві установи завжди підтримують в народі політичне життя, встановлюють серед нього спільні інтереси, і, отже, служать кращою опорою державній єдності» [20, с. 4], а, отже, сприяють зростанню політичної та національної свідомості.

Привертає увагу, що деякі учені, які знаходилися на позиціях норманізму, також визнавали терени тодішньої Малоросії, сучасної української землі, територіальною основою староруської держави. Серед них був офіційний російський історіограф Г. Ф. Міллер, який разом з вивченням історії Росії, за оцінкою О. М. Бодяньського, «не менш ревно займався історією також Малоросії» [21, с. III], і «сильно переймався долею сучасної їйому Малоросії» [21, с. VI]. Учений справедливо стверджував, що територіальним фундаментом Київської держави були нинішні українські терени: «Що нині Малоросія називається, то було в старі часи Велике Княжіння» руське, яке «поширювалося по обидва береги Дніпра» [21, с. 1].

Обговорюючи важливе питання начал і еволюції суспільного ладу Древньої Русі, М. І. Костомаров порушив питання наступності старокиївського надбання і визначив, що його спадкоємцем по-праву можна вважати український народ. Науковець констатував, що «до сих пір у нас ніхто не бажав бачити в козацтві древнього руського життя» [12, с. 185]. На основі

аналізу історичного матеріалу історик показав, що традиції народовладдя міцно зберігалися на українському ґрунті. Зокрема, в роботі «Думки про історію Малоросії» учений навів на підтвердження цієї думки той факт, що один з організаторів і перших кошових Війська Запорізького Остап Дашкевич зберіг «правильний устрій в душі древньої Русі: справи, які стосувалися усього суспільства, повинні були вирішуватися за допомогою ради, народного зібрання, яке заступило місце древнього віча, а виконавча влада знаходилася в руках виборного чиновника, отамана або гетьмана, обов'язки якого полягали в праві судочинства, військового начальства і управління» [12, с. 188]. Так, М. І. Костомаров довів, що при організації народного побуту під час заснування Запорізької Січі було продемонстровано збереження давньоруських демократичних начал організації суспільних відносин і висвітлив це факт як важливий з точки зору еволюції українського народовладдя в традиціях Древньої Русі.

М. Костомаров розмірковував про взаємозв'язок різних етапів історії народу. Так, в роботі «Думки про федеративний початок давньої Русі» учений зазначав: «з теперішнім положенням народу треба звиряти історичну течію минулого життя народу» [12, с. 144]. Аналіз минулого, на думку педагога, допоможе «зібрати свої вимоги, всі власні сучасні питання і відокремити від них ті, від рішення яких залежить успішне розв'язання інших, і зосередити свої сили на перших» [22, с. 127], при чому вони повинні «стати предметом взаємодії усіх наших моральних сил». Отже, вчений акцентував увагу на тому, що сучасні соціокультурні установки та «внутрішні, моральні сили, спосіб їх застосування, прийоми, з якими ми управляємося із нашими загальними прагненнями, переконаннями і бажаннями» [22, с. 126] детермінуються історичним, культурним, моральним спадком, отриманим нами від попередніх поколінь, розвитком суспільності впродовж багатьох віків. Відтак, для розв'язання актуальних

завдань, що стоять перед українцями, в тому числі, в питанні формування національної свідомості, слід звертатися до нашої спадщини часів Київської Русі.

М. С. Грушевський, аналізуючи внесок М. Костомарова у справу «окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій», у роботі «Костомаров і Новітня Україна» підкреслив заслуги ученого у встановленні ознак етносу українського соціуму, починаючи з давньоруського періоду вітчизняної історії. Так, М. С. Грушевський описав їх: «полуднево-руський народ (вже) на початку IX ст. виразно визначається єдністю; він безнастанно нагадує про свою єдність подіями своєї історії» [15, с. 12], він «містив у собі головні риси, що становлять незмінні прикмети ества народного типу, спільного для довгих часів і здатного тривко вистояти й обстояти себе проти усіх натисків ворожих і руїнних причин» [15, с. 12]. Таким чином, у сучасних термінах М. Костомаров виокремив наступні ознаки українського етносу, які формувалися ще за часів Київської Русі: «усвідомлення своєї єдності», «спільна історична пам'ять», «елементи спільної культури» [23, с. 17].

Таким чином, учені вважали, що для перегляду питання про походження «національності і державності» потрібно вивчати древню історію народу з прадавніх часів, які являються важливими з точки зору «вироблення національності». Педагог зробив суттєвий внесок в розв'язання принципово важливого на той час для вітчизняної науки питання походження Русі. Він аргументовано доводив помилковість загальноприйнятої норманської версії походження Древньої Русі. Учений виступив проти визнання іноземців, зокрема, норманів, державотворчим началом давньоруської держави. М. І. Костомаров, як і інші учені-антинорманісти, підкреслював небезпеку цієї теорії як для наукової свідомості, так і для народного самопізнання, розвитку національної свідомості. З позицій сучасних учених, які також заперечують вирішальний вплив норманів

на становлення культури і державності Київської Русі, «варягоборство... стало боротьбою за національну честь» [24].

М. І. Костомаров довів, що наші пращури в древні часи самостійно впорядковували власне суспільне життя, мали самоврядування, яке сприяло їх об'єднанню і усвідомленню спільних інтересів, формувало суспільну свідомість. Учений, вивчаючи події тисячолітньої історії, показав, що український народ має багатовікову історію, предки якого належать до народів-засновників Київської Русі. Отже, доробок видатного вітчизняного ученого і педагога М. І. Костомарова у дослідження витоків історії Древньої Русі та свідомості її народу є важливим внеском у формування української національної свідомості.

Література

1. *Українська етнічна нація*. Горелов М. Є./ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Київ : ЕКО-ПРДАКШН. 2012. 192 с.
2. *Моця О.* «Анти» — «Руси» — «Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. / НАН України. Інститут археології. Київ : Наук. думка. 2012. 216 с.
3. *Иловайский Д. И.* Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю // Соч. Д. Иловайского. Москва : В типогр. Грачева и К°, 1876. VIII. 466 с.
4. *Фомин В. В.* Норманистская версия происхождения имени «Русь» и ее научная несостоятельность // История и историки: историографический вестник / Ин-т рос. истории РАН ; отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва : Наука. 2009. 372 с. С. 11–70.
5. *Погодин М. П.* Норманский период русской истории. Москва : Типография В. Готье, 1859. 207 с.
6. *Публичный диспут 19 марта 1860 года «О начале Руси» между гг. Погодиным и Костомаровым* / Сост. и опубл. В. Мордвинов. Санкт-Петербург, 1860. 36 с.

7. *Памяти Н. И. Костомарова* // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. 1885. № 5. (Год четвертый. Т. XII. Май.) с. I-XLIII
8. *Вашкевич Г.* Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. 1895. № 4. с. 34–62.
9. *Костомаров Н.* Предания первоначальной русской летописи // Вестник Европы. 1873. Т. 1, кн. 1. С. 5–34.
10. *Костомаров Н. И.* Русская республика (Севернорусские народоправства во времена удельно-вечегового уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки). Исторические монографии и исследования. Москва : Чарли, 1994. 544 с.
11. *Иловайский Д. И.* Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю: с присоединением вопроса о гуннах // Соч. Д. Иловайского. — 2-е изд., испр. и доп. Москва : Тип. бывш. Миллера, 1882. X. 557 с.
12. *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси. / Отдельные статьи из журналов «Основа» и «Вестник Европы». Б.м.: б.и., 186-?, с. 121–158.
13. *Костомаров Н. И.* Две русские народности // Основа. Санкт-Петербург, 1861. №3. С. 33–80.
14. *Калхун Крэйг.* Национализм ; пер. А. Смирнова. Москва : Издат. дом «Территория будущего», 2006. 288 с.
15. *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна: в сорокові роковини // Україна. 1925. Кн. 3. с. 3–20.
16. *Костомаров Н. И.* Начало единогодержавия в Древней Руси. // Исторические монографии и исследования : в 12 т. Санкт-Петербург : типография А. Траншеля, 1872. т. 12, С. 3–152.
17. *Гончар О.* Микола Костомаров: по-статья історика на тлі епохи. Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
18. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: в 2 т. Т. 1: Господство Дома св. Владимира, X — XVIе столетия. Санкт-Петербург : Лит. фонд, 191.2 IV, 594 с.
19. *Боргман А. И.* Русская история: (пособие для средней школы и самообразования). Санкт-Петербург : Т-во А. С. Суворина-Новое время, 1912. 2 т. Ч. 1: До Петра Великого. 1912. XII, 467 с.
20. *Собрание сочинений А. Д. Градовского.* Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1899 — 1904. 9 т.
21. *Миллер Г. Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском Главном Архиве Министерства иностранных дел. Москва: в Университетской типографии, 1846. VI. 96 с.
22. *Костомаров Н.И.* Тысячелетие // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова за ред. акад. М. Грушевського. Київ : Держ. вид-во України, 1928. (Записок б. Українського наукового товариства в Києві; т. 27) 314 с., с.125–130.
23. *Націоналізм.* Антологія.: 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2006. xlv + 684 с. («Політичні ідеології»).
24. *Сахаров А. Н., Кузьмин А.Г.* Варяго-Русский вопрос в историографии. Москва : Русская панорама, 2010. 376 с.

05.01.2020